

Oponentský posudek

Zamki są elementem dziedzictwa kulturowego europejskiego średniowiecza wzbudzającym bodajże największe zainteresowanie społeczne. Za tym zainteresowaniem idą liczne, szczegółowe i wielokierunkowe badania naukowe. Dotyczą one między innymi sposobów funkcjonowania zamków i historii ich architektury. Efektem tego są też realizowane badania nad genezą poszczególnych zamków i ich grup, w które angażują się głównie archeolodzy, historycy i historycy architektury oraz sztuki, a w ostatnich dziesięcioleciach także przedstawiciele nauk przyrodniczych, jak np. botanicy–dendrolodzy.

Celem usystematyzowania wiedzy o zamkach tworzone są ich typologie – głównie w oparciu o cechy formalne architektury zamkowej (program ich zabudowy), czemu towarzyszą studia nad chronologią i rozprzestrzenianiem geograficznym poszczególnych typów zamków w Europie. W ten trend badań wpisuje się recenzowana praca. Jej autor, mgr Luboš Hobl postanowił zweryfikować hipotezę prof. Tomáša Durdika o wpływie architektury zamków budowanych przez ostatnich Przemysłidów wg tzw. modelu kasztelu środkowoeuropejskiego, na budownictwo zamków Zakonu Krzyżackiego w Państwie Zakonnym (w Prusach i Liwonii). Pod terminem kasztel środkowoeuropejski T. Durdik rozumiał zamek o regularnym czworobocznym planie, z wieżami zbudowanymi w narożach warowni, gdzie zabudowa wewnętrzna grupowała się wzdłuż murów obwodowych, tworząc centralnie położony dziedziniec. Zamki tego typu lokowane były głównie w nowo powstających w XIII wieku miastach komunalnych, gdzie regularny kształt bryły zamku miał być efektem wpisania jego planu w kwartał zabudowy miejskiej. W Czechach i Europie Środkowej rozprzestrzenienie się takiego typu zamku miało miejsce szczególnie za panowania Przemysła II Otokara (ok. 1233-1278), któremu przypisuje się budowę szeregu zamków królewskich, jak fortalicje w Pisku i Kadaniu, które były podawane za budowle wzorcowe dla kasztelów środkowoeuropejskich. Taki też program budowy zamków miał być przeniesiony do Państwa Krzyżackiego (Durdik 1994, 140-143). Pomysł o takiej genezie zamków krzyżackich, szczególnie konwentualnych, jest też dyskutowany wśród polskich castelologów (patrz np. Skibiński 1994). Dyskusja ta nie ogranicza się tylko do relacji czesko-krzyżackich, ale także wpływu budownictwa Przemysłidów na kasztele wznoszone w innych regionach Niżu Środkowoeuropejskiego (Nowakowski 2008, s. 289-293, tam dyskusja i dalsza lit.).

Autor recenzowanej pracy, celem sprawdzenia wymienionej powyżej hipotezy zebrał przede wszystkim imponujący zbiór informacji o czeskich zamkach przypisanych do tzw. typu kasztelu środkowoeuropejskiego oraz o zamkach krzyżackich odpowiadających ich definicji. Sięgnął w tym względzie zarówno do publikacji, jak i do niepublikowanych dokumentów konserwatorskich i sprawozdań z badań archeologicznych – w których sam też przez lata uczestniczył. Celem uporządkowania zbioru informacyjnego, autor stworzył dobrze przemyślaną bazę danych o zamkach krzyżackich. Pozwoliło mu to w dalszej części pracy odnieść się do materiałów źródłowych w sposób logicznie usystematyzowany i wykorzystać pogrupowane informacje o zamkach w pogłębionych analizach nie tylko ich formy, ale również analizach funkcjonalnych, które zrealizował w poszukiwaniu podobieństw formalno-funkcjonalnych pomiędzy kasztelami czeskimi a krzyżackimi.

Część analityczną pracy poprzedza zwięzły szkic historii (rozd. 4.) Zakonu Szpitala Najświętszej

Marii Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie: jego powstania i funkcjonowania w Ziemi Świętej, przenosin na kontynent europejski, do Czech i Moraw oraz do Ziemi Chełmińskiej na Pomorzu, a także dalszej ekspansji do Prus, Sambii i Liwonii. Szkic ten zamyka podrozdział (4.5.) omawiający kontakty czesko-krzyżackie w XIV wieku, szczególnie za panowania króla czeskiego i cesarza rzymskiego Karola IV – co ma bezpośredni związek z badaną tezą o recepcji idei budowy tzw. kasztelów środkowoeuropejskich w Państwie Krzyżackim, a także na całym Niżu Środkowoeuropejskim, gdzie zamki w formie kasztelu przeżywały renesans budowlany właśnie w XIV wieku (Nowakowski 2008, 291-293, tam dalsza lit.). Trzeba tu jasno podkreślić, że skrótowość rozdziału 4 jest jego zaletą, a nie wadą. Nie ma bowiem potrzeby przepisywania w dysertacji doktorskiej informacji opisanych już wielokrotnie przez innych badaczy. Bardziej dociekliwy czytelnik może wszak sięgnąć już samodzielnie po stosowną literaturę przedmiotu, którą Autor trafnie wskazał w przypisach.

Trzon recenzowanej pracy stanowi charakterystyka formalno-funkcjonalna zamków zawarta w rozdziale 5. Wszystkie warownie opisano według tego samego schematu, który objął cztery główne punkty: lokalizację zamku i jego relacje z sąsiednimi strukturami osadniczymi (np. miastem); ogólną dyspozycję (program budowy) i konstrukcję głównej części zamku (bez podzameczy i fortyfikacji zewnętrznych); analizę struktury budynków mieszkalnych usytuowanych w głównych partiach zamkowych; analizę komunikacji zamków głównych, w szczególności ich części mieszkalnych, co było niezbędne do przeprowadzenia tzw. analizy dostępu budowli zamkowych, poddanej wizualizacji na diagramach załączonych w pracy. Spośród czeskich zamków przeanalizowano tak grupę 31 założeń, włączając do katalogu zarówno te, które dotychczas uznawano za tzw. kasztele środkowoeuropejskie, także dalsze zamki nawiązujące formą do tego typu fortalicji, jak i dalsze zamki z co najmniej dwoma domami lub skrzydłami mieszkalnymi.

Początkowo zastanowiło mnie w tym przypadku włączenie do katalogu analizowanych zamków ostatniej wymienionej grup? Jak rozumiem, nastąpiło to celem poszerzenia obszaru poszukiwania analogii pomiędzy zamkami czeskimi a zamkami krzyżackimi w Prusach właśnie w oparciu głównie o cechy przestrzeni budynków mieszkalnych w głównych partiach zamków – nie tylko kaszteli środkowoeuropejskich. Jeśli tak, to odnoszę wrażenie, że zamysł ten nie do końca wyraźnie został wyartykułowany w założeniach pracy.

Abstrahując od powyższego, należy jednak bezspornie przyznać, że wytyczona przez Autora droga poszukiwania podobieństw i różnic zarówno w grupie zamków czeskich, jak i krzyżackich przyniosła nad wyraz ciekawe efekty. Trzeba podkreślić w tym miejscu nowatorskie zastosowanie narzędzia analitycznego jakim jest tzw. analiza dostępu (zwana też analizą gamma), polegająca na sprawdzeniu struktury wewnętrznej analizowanej budowli z uwzględnieniem funkcji i układu komunikacyjnego jej poszczególnych części (pomieszczeń). Wyniki tak dokonanej analizy są prezentowane na diagramach, które uwidaczniają podobieństwa i różnice pomiędzy poszczególnymi analizowanymi budowlami. Warunkiem niezbędnym ku przeprowadzeniu analizy dostępu jest dobra wiedza o układzie komunikacyjnym i funkcji poszczególnych pomieszczeń analizowanej budowli, o co w przypadku wielokrotnie rujnowanych i przebudowywanych średniowiecznych zamków jest niezmiernie trudno. Trudność tą dostrzega Autor dysertacji, przeprowadzając analizę dostępu zaledwie dla czterech zamków w Czechach (Zvikov, Houska, Bezděz, Horšovský Týn) oraz pięciu zamków w Prusach (Toruń, Radzyń, Działdowo, Lidzbark Warmiński, Ragneta), i dodatkowo także dla dwóch zamków kasztelowych z południowych Włoch (Castello Ursino, Castel del Monte). Wyniki analizy dostępu wskazują na

powtarzalność schematu komunikacyjnego w zamkach czeskich i krzyżackich. Nie jest to jednak dowód przesądający o bezpośrednim przeniesieniu wzorca z Czech do Prus – co zauważa też Luboś Hobl. Może to być reminiscencja szerzej stosowanego modelu komunikacji w budynkach mieszkalnych wznoszonych na zamkach środkowoeuropejskich. Sprawdzenie tej tezy wymagało jednak dalszych studiów, na przeszkodzie czego stoi niedostateczny stan zachowania, lub rozpoznania wielu budowli zamkowych.

Ciekawym efektem studiów autora nad tzw. kasztelami środkowoeuropejskimi jest konkluzja, że jeśli będziemy się trzymać doktrynalnie definicji tego typu zamku podanej przez prof. Durdika (1994), to okazuje się, że w Czechach prawie ich nie było! Pozostają nam w sumie tylko wspomniane zamki miejskie w Pisku i Kadaniu... W dalszej części wniosków Autor recenzowanej dysertacji zauważa też znaczące różnice w programie budowlanym zamków o planie regularnym w Czechach i w Prusach, z których najznaczącą w przypadku tych ostatnich był brak wieży sytuowanych we wszystkich narożach na rzecz pojedynczej wieży stawianej w pobliżu bramy.

Zastanawiając się dalej nad genezą zamków krzyżackich, Luboś Hobl sięgnął do dalszych analogii, sprawdzając między innymi układy przestrzeni domów mieszkalnych dwóch wspomnianych powyżej zamków włoskich, wzniesionych przez cesarza Fryderyka II Hohenstaufa w 1 połowie XIII wieku. Autor dostrzegł w tym względzie podobieństwo układów komunikacyjnych budynków mieszkalnych wznoszonych zarówno we Włoszech, jak i w Czechach oraz w Prusach, sugerując jednocześnie, że idea takiego programu domu mogła przeniknąć z południowych Włoch do Prus właśnie przez Czechy. Sugestia ta nadal nie wyjaśnia nam genezy zamków regularnych w Prusach, co podkreślił również autor dysertacji, sięgając do porównań z architekturą zamków w Liwonii, na Sycylii, we Francji i w Lewancie, czy Siedmiogrodzie.

Ogromna szkoda, że Autor w poszukiwaniu genezy zamków krzyżackich w Prusach nie skierował swojej uwagi ku dzisiejszym Niemcom i Polsce Zachodniej, gdzie w XIII-XIV wieku wytworzył się typ zamku nazywanego kasztel typy północnoniemieckiego, czy ostatnio ogólniej kasztel typy północnoeuropejskiego. Zamki tego typu charakteryzowały się regularnym planem założenia z zabudową rozłokowaną wzdłuż murów obwodowych oraz pojedynczą wieżą ulokowaną najczęściej w narożu przy bramie wjazdowej. Zamki wzniesione według takiego programu powszechnie budowano nie tylko w Prusach, ale także na sąsiednim Pomorzu Zachodnim, i dalej w Meklemburgii, Holsztynie, Danii, Dolnej Saksonii i Saksonii. Chronologia ich powstawania od najstarszych w Saksonii (koniec XII wieku) ku młodszym w pozostałych z wymienionych krain (Kajzer 1993, Nowakowski 2008, tam dalsza lit.), pozwalają widzieć inną drogę wędrówki idei budowy zamków o regularnej formie niż ta nakreślona lata temu przez prof. Tomáša Durdika.

Powyższy akapit jest raczej polemiką z poglądami prof. Durdika i wskazówką dla Lubośa Hobla co do dalszych kierunków badań nad genezą zamków krzyżackich w Prusach. Może warto by w przyszłości zastosować np. analizę dostępu w przypadku zamków zakonu Joannitów z Polski Zachodniej (np. Łagów), które wyraźnie są podobne do zamków krzyżackich.

To jednak w przyszłości. Aktualnie, biorąc pod uwagę treść recenzowanej pracy, jak i dotychczasowy dorobek naukowy jej Autora, proponuję dopuszczenie dysertacji Lubośa Hobla do publicznej obrony.

Dr Paweł Konczewski

we Wrocławiu, dnia 26 października 2020 r.

Bibliografia:

Durdik T. 1994, *Kastellburgen des 13. Jahrhunderts in Mitteleuropa*, Praha.

Kajzer L. 1993, *Zamki i społeczeństwo. Przemiany architektury i budownictwa obronnego w Polsce w X–XVIII wieku*, Łódź.

Nowakowski D. 2008, *Siedziby książęce i rycerskie księstwa głogowskiego w średniowieczu*, Wrocław.

Skibiński S. 1994, *Jeszcze raz w kwestii genezy regularnego zamku krzyżackiego*, [w:] *Sztuka Prus XIII–XVIII wieku*, red. M. Woźniak, Toruń, s. 27-38.